

Az Apáczai-modell vonzásában

Egy év leforgása alatt két, az Apáczai-modell időálló érvényét példázó könyv került az olvasó kezébe. Kántor Lajos *Szárny és gyökér* (Dacia Könyvkiadó, 1979) és Szász János *Felhőjáték Franekerben* (Kriterion Könyvkiadó, 1980) című munkáira gondolok. Az utóbbi — a szerző előrebocsátott kijelentése szerint — egyenesen ama vállalkozás eredményeként született meg, hogy Apáczai Csere János németalföldi peregrinációjának állomásait követve, a kései utód „újraélje a szellemi szembesítésnek azokat a feszültségeit, amelyeket világok találkozása ma éppoly megpróbáltatáson kivált, mint századévekkel ezelőtt“. Szász János „egy utazás eszmerájá“-nak minősíti művét, Kántor Lajos is utazásairól számol be, mintegy újabb, szélesebb regiszterekben folytatva az évekkel ezelőtt megjelentetett útirajzát a modern művészetekről (*Utazás a gyökerek körül*, Dacia Könyvkiadó, 1972). A műfaji interferenciákon túl főként abban látom a két könyv közeli rokonságát, hogy Kántor könyvét szintén a Szász János leírta modellből kisugárzó erkölcsi értékek hatják át. Meggyőzően bizonyítják ezt a filiaciót rögtön a könyv elején olvasható vallomások sorok arról a legértékesebb örökségének tekintett iskoláról, amely a patinás kolozsvári Farkas utcában Apáczai egykori scholájának örököse, és nemzedékeken át a *Magyar Encyclopaedia* szellemét terjesztette.

Ami a műfaji közelséget illeti, sajátos útirajzok jutottak az olvasó és az értelmező asztalára, s ugyancsak jellegzetes barangolásokról tudósítanak. Persze, ez a megállapítás nem azt jelenti, hogy valaminő teljesen ismeretlen megközelítésekkel, megoldásokkal állnánk szemben, hisz kulturális-társadalmi élményekről elmélkedő utazók, illetve útirajz-szerzők eddig is szép számban akadtak.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel viszont az a körülmény, hogy mindkét szerző akarva-akaratlanul a mai, egyre inkább tömegfogyasztási cikké váló turisztika kultúra-sorvasztó és elidegenítő hatásával is szembeszáll. Szaporodnak ugyanis a turisztikát, a modern ipari és városiasodó társadalmak e kísérő jelenségét elemző szociológiai munkák (legutóbb az UNESCO társadalomtudományi szemléje, a *Revue internationale des sciences sociales*, 1980. 1. száma tekintette át a problémakört), szerzőik pedig rámutatnak arra, hogy még nem ismerjük és nem ellenőrizzük eléggé a planetáris jellegűvé vált „turistaipar“ különböző előjelű következményeit. Az 1977-ben 244 millió embert érintő turizmus, amely az előrejelzések szerint 2000-ben már e létszám kétszeresét fogja egyik országból a másikba, egyik földrészről a másikra, rövidebb vagy hosszabb időre kizozdítani, sok helyütt s mind gyakrabban valóságos invázió alakját ölti. Konzekvenciái fölülte ellentmondásosak. A turisztika egyidejűleg és egyszerre jelenti a kikapcsolódást, az üdülést, az új élményekkel, ismeretekkel való gazdagodást és az eddig még szűz tájak, vidékek szennyezését, egyes ősi művelődések kommercializálását, szétrombolását. Nos, Kántort és Szászt igazán nem a kortárs népvándorlásban is megnyilvánuló menekülés-pszichózis, népedigen fogyasztói mentalitás jellemzi. Ők a megismerés vágyától sarkallva és kellő tájékozottsággal közeledtek idegen országok, emberek, a sajátosban az egyetemeset megszólaltató művek és alkotások felé. Minden beleérző képességükkel átvenni és asszimilálni igyekeztek a közelebbi-távolabbi világok üzenetét. Portyázásaik vezérmotívuma ugyanakkor: a „látni és hazagondolni“ volt.

Emlékeztetnék arra, hogy ugyanez a motiváció ösztökélte Szász Jánost az *Amerikából jöttem* című könyve (Kriterion Könyvkiadó, 1977) megírásakor is. A héthónapos amerikai tanulmányútján összegyűjtött benyomásokat, tanulságokat summázó szerzőnk már akkor Apáczai Csere Jánost idézte könyve invokációjában, s jellemző ihletforrásaira, hogy a Kennedy-röptéren Böllni Farkas Sándorra gondolt. A három évvel ezelőtti napvilágot látott amerikai napló éppúgy honi tájak és elkötelezettségek ösztönzésére fogalmazódott meg, mint a jelenlegi. És ha az előzményeknél tartunk, sokatmondó még feleleveníteni azt az eszmei-morális indítékot is, amely Kántor Lajost a nyolc évvel ezelőtti megjelentetett útirajzának összeállításában vezette. Őt akkor többérműen a „gyökerek“ problematikája foglalkoztatta. Nem a „gyökeresek“ és „gyökértelenek“ manipulált álellentétének, hanem annak a nemes igyekezetnek a jegyében, hogy valaminő szintézist hozzon létre a honiség értékét hordozó alkotások és a modern irányzatok között.

„Hogyan is állunk a bizonyos tősgyökérrel napjaink művészetében, az irodalomban — nálunk és a szomszédságban?“ — kérdezte Kántor. Majd követ-

kezett a felelet: „A magam válaszaként idézem ezt az utazást a hatvanas évek végéről, hetven elejéről. Sem apróhirdetés, sem hallucináció — sem bedekker: *Utazás a gyökerek körül.*“

A rokonvonások egybevetését folytatva, feltűnő, hogy mindkét szerző bravúros szerkesztéstechnikával ötvözte egységbe írásait. Ebből a szempontból főként Szász János amerikai útínaplója és Kántor Lajos 1972-es, valamint 1979-es könyvei állnak közel egymáshoz. Műfajilag egyik sem sorolható be a szokványos ismérvek alapján, hisz olyan mixtum compositumok, amelyek riportokból, interjúkból, elmélkedésekből, emlékekből, széljegyzetektől, összekötő szövegekből alakultak könyvvé — hála nem csupán a mesterien kezelt kollázsoknak, hanem még inkább a bennük munkáló eszmei duktusnak. A *Felhőjáték Franekerben* már egyneműbb, lehiggadtabb, s ha hiányzik belőle az *Amerikából jöttem* csapongó változatossága, ami a részek megmódozási különbségeit illeti, nem csökkent ebben a munkában sem — az egyébként valamennyi említett műre jellemző — információözön, az eszmétársításoknak, a különféle utalásoknak és a rejtett vagy kifogalmazott összefüggéseknek a tűneményes, már-már káprázatos gazdagsága. Nem az információrobbanás korszakában amúgy is minden türési határt átlépő adatmennyiségek további halmozását kívánom dicsérni. Kántor és Szász, ha olykor fárastóak is e tekintetben, nem tájékozottságukat akarják fitogtatni, hanem — feltehetően a világgal való lépéstartás igyekezetétől is hajtva — minden olyan tényt és adalékot közölni szeretnének olvasóikkal, amelyet a téma keretei között szükségesnek tartanak. Könyveiket olvasva megnyugodhatunk: az idegen országokban cserkésző mai peregrinuszokat nem kell holmi vidékiek beszűküléstől félténni. Minden elméleti érvelésnél jobban demonstrálják ők annak a tételnek az érvényét, hogy a gyökerekhez való ragaszkodás a nagyvilág rendkívül változatos üzeneteinek a befogadásával szervesen összegeyztethető.

És itt már az Apáczai-modell egyik — szerzőink gyakorlatában is alkalmazott — vonására bukkanunk.

„Modellérvényű tehát az eltelt idő viszonylagosító mérlegén is Apáczai nyitása az új európai világképre“ — állapítja meg Szász János, aki a filozófiatörténet szakemberének is dicséretre való részletező hitelességgel vázolja fel e világkép kontúrjeit, Apáczai szemléletének társadalmi és eszmei hátterét, együtt a kialakulását meghatározó előzményekkel. A rekonstrukció során egy ideológiai mestertektív leleményességével göngyölyti fel — évszázadok múltán — az egykori erdélyi puritánus-presbiteriánus szellemi összeesküvés szálait, s e „Sherlock Holmes-i“ teljesítménynek köszönhetően érzékletesen eleveníti fel azt a miliőt, amelyben a hazatérő Apáczai majd megvívja a maga drámai küzdelmeit.

Amerikai naplójában Szász az útírajzot a „hazagondolás művészete“-ként határozza meg, ha pedig az eszmerajz mint a műfajon belüli válfaj nem más, mint az úti benyomások kiváltotta eszmeáramlások „rögzítése“, akkor csak annyit kell az elmés definícióhoz még hozzáténnünk, hogy a megfogalmazás óta eltelt időszakban napvilágot látott írásaiban a szerző újból és újból megmutatta, milyen termékenyítő lehet művelődésünk korszerűsödésében e rögzített-gerjesztett eszmeáramlások honi visszacsatolása.

A paradigma érvénye Kántor Lajos felfogásában és magatartásában is nyilvánvaló. A szárny és gyökér motívumainak társítása azt a követelményt mondhatja ki vele, hogy nem szabad sem a szárnyakat lenyesni, sem a gyökereket átvágni, az arborétumi tanulságok pedig lényegbevágó felismerésre készítetik: „a jó hely nem eleve-adottság, nem elrendeltetés, hanem kemény küzdelem, keresés. És [...] visszatérés is.“ Kántor nyitottságára, Apáczaitól is tanult toleranciájára jellemző, hogy szintézist keres az „itt és most“ és az „itt és más“ törekvése között, de rákérdez a „másutt és most“ változatára is. Az összes lehetőségek és törvények közül ő azonban „a visszatérő“ törvényét és igazságát vallja magáénak. Ezt az igazságot követi. Ez is az „arborétumi igazság“-ból fakad; az átültetés, a meghonosítás hiányában az egzotikus növények, akárcsak az új távlatokat nyitó eszmék, sohasem válnak „nekünk-valók“-ká.

Márpedig az Apáczai-példa mindenekelőtt és mindenekfölött arra serkent, hogy a nagyvilágban tanultakat anyanyelven közvetítsük az otthoniak számára, s így törlesszünk a szülőhazának adósságunkból. A választott modell parancsát követő Kántor Lajos is mindenekfölött az Apáczai példáját továbbéltető alma mater örökségéből meríti hűségét az anyanyelv iránt. Ez a hűség ösztönzi arra, hogy — többek között — megkeresse a „Csipkerózsika-vitá“-ban az önmeghaladás igényét is kielégítő érvényes elemeket.

Az eddigiekből is látható, hogy az Apáczai-modell máig érezhető hatásának titka főként ethoszában keresendő. A *Magyar Encyclopaediában* foglalt ismeretek

már rég túlhaladtak, észelvőségünk, sőt székszisünk is változott, mélyült a magunk mögött hagyott vérzivataros évszázadok tapasztalataiból, csalódásaiból okulva. Nem évült el viszont az a tartás, amelyet Szász János „a történelmi rétegyomás” visszahatásaként született „muszaj Herkuleség”-nek nevezett. Ez az erkölcsi tartás pedig nem más, mint „meg nem alkuvó lelkiismereti szabadsága, a közösségi cselekvés vállalása a körülmények ellenére, de a reális helyzet számbavételével” (az én kiemlésem — G. E.). Igen, úgy érzem, a *Felhőjáték* Franekerben szerzőjének itt valóban sikerült rátapintania az általa felmutatott paradigma időszerűségeire. Apáczai erdélyi realizmusából fakad ugyanis a napjainkban változatlanul aktuális tanulság, s ez megőv mind a behódoló alkalmazkodás, mind a felelőtlen, délibábos kalandorság csapdájától. Jól jegyezzük meg — Szász Jánosnak az időszerűség parancsai iránt igen érzékeny tolmácsolásában — a konklúziót: „a lehetőség és akarat, a lehetőség és eszmény, a lehetőség és elhivatottság ellentmondásainak szorításában vállalt tudatos élet — ez az a létviteli és szellemi-erkölcsi tartás, ami Apáczai életművéből még évszázadokra érvényesen sugárzik.”

Apáczai „muszaj Herkulesége”, ama képessége, hogy az akarat s — tegyük hozzá — a körülmények lehetőségeivel élve, „a szükségyszerűben ne a szolgaságot, hanem a szabadságot válassza”, nélkülözhetetlennek bizonyul azok számára, akiknek csak az „ahogy lehet” alternatívája maradt. Mennyire összecsendülő Szász János értelmezése annak a Kántor Lajosnak a konfessziójával, aki családi örökségként hozta magával a kisebbségi létben kialakított „muszajhumanizmust”, a szellemi-erkölcsi értékekbe megkapaszkodó, önmagát ezekkel kárpótoló egyéni és közösségi attitűdöt. A *Platea Luporum*, a Farkas utca köveit és hagyományát fagvatva Kántor megnyugvással, de egyben tettekre készen vonja le a következtetést: lehet és főként érdemes olyasmint tenni, olyasmint írni a köz érdekében, ami megőrzi majd minket az utódok emlékezetében. (Talán itt a helye ama megállapításnak, hogy Kántor Lajos egész eddigi gazdag és sokoldalú munkássága, a maga céltudatosságával, szorgalmával és elvi következetességével a legjobb példa az értelmes, az eszményeknek elkötelezett élet személység- és életműépítő hatékonyságára.)

Az Apáczai-modell Nyugat- és Kelet-Európa közötti viszonyrendszerben, abban az erőterben körvonalazódott, amelyben a napnyugati haladottabb társadalmi-kulturális teljesítmények — sok küzdelem árán — a keleti elmaradottság feltételei között kerültek átültetésre. Tudjuk, összekötő, közvetítő láncszemnek Apáczai számára az iskola kínálkozott, hisz tapasztalatai szerint, a kedvezőbb történelmi-földrajzi tényezők mellett, Hollandia például az akadémiák, a főiskolák létesítésének és fejlesztésének köszönhetően elért jólétet és szabadságot. Innen az a konok, megszállott igyekezet, amellyel itthon az iskolaalapítást és a kor színvonalán álló oktatást-nevelést szorgalmazta. „Eletének utolsó tíz esztendeje — szögezi le Szász — egyetlen nagy ívű iskolateremtő alapvetés. Tankönyvnek íródott az *Encyclopaedia*, a Magyar logikácska, tanulást serkentő pedagógiai segédkönyvnek Fortius tanácsának párbeszédékké átalakított fordítása. [...] Végzetes veszélyek idején is az iskola volt és maradt erős vára.”

Az iskolaközpontúság még arra utal, hogy Apáczai paradigmája Erdély határain túl is érvényes volt, érvényes maradt. Nem túlzás azt állítani, hogy ez a példa kelet-európai dimenziójú. A nyugat-európai mintától eltérő, megkésett kelet-európai társadalmi, nemzeti és kulturális fejlődés feltételei között az értelmiség pályája, helye és szerepe szintén sajátos vonásokat mutatott. Több vonatkozásban is olyan társadalmi funkciókat kellett ellátnia, amelyek másutt nem erre a rétegre vártak. Világosan nyomon követhető ez az eltolódás a kelet-európai nemzetfejlődés viszonylatában. A polgári átalakulás és a nemzeti megújulást szorgalmazó mozgalmak egymással érintkező folyamatában az értelmiség vált — amint ezt Arató Endre és Niederhauser Emil kimutatta — e mozgalmak irányítójává, szószólójává. Az „ébresztők”-nek nevezett írástudók voltak azok, akik a külföldi tanulmányútjaikon szerzett ismeretek birtokában a korszerű anyanyelvi művelődés megteremtésének, a nyelvápolásnak és nyelvújításnak a kezdeményezőiként léptek fel. Mint a felvilágosodás eszmekörének hordozói, tudományos társaságokat, lapokat, folyóiratokat, színházakat és mindenekelőtt különböző fokú iskolákat alapítottak. És ezzel lerakták a világi értelmiség önreprodukciójának, további nevelésének az alapjait is.

E későbbi, a XVIII. század második felétől a XIX. század végéig terjedő korszak értelmiségtörténetét s a felvilágosodás szellemében nemzeti-nemzetiségi törekvéseket képviselő kelet-európai írástudók szerepét tekintve, *Apáczai*ban az „ébresztők” egyik előfutárára, egyik szellemi őseré ismerhetünk. Félreérthetetlenül jelentkezik ez az összefüggés — a nevelői titulushoz mindenekelőtt ragaszkodó — Apáczainak arra irányuló erőfeszítésében is, hogy akadémiája végzettjeit „nobili-

táltassa", s a világi értelmiség függetlenítését a rendi hatalomtól ily módon előmozdítja.

Az eszmerajzok és úti elmélkedések szerzőinek gondolatvilágát nem lehet, nem szabad a szűkebb és tágabb értelemben vett szöveggörnyezetből kiszigetelni. A szövegek értelmezése pedig leválaszthatatlan a mögöttes társadalompolitikai háttérről, s csak annak a szellemi-pszichikai légkörnek a jellemzésével vihető végbe, amelyben megfogalmazódtak. Több mint bizonyos például, hogy Szász János empátiáját a hit és a kétely közötti viszonyoknak Apáczai Csere János felfogásában megragadható jelentkezésével kapcsolatban a saját tudatában is éleződő konfliktusok fokozták fel. Ugyanígy feltételezhető, hogy Plantin korabeli nyomdász-könyvkiadó teljesítményét méltatva, szerzőnket is hasonló adottságok és megfontolások foglalkoztatták. Mindig, amikor a történelemből lesűrhető tanulságokat különösen időszerűnek tartja, problémaérzékenysége, amely — többek között — az utóbbi években írt könyveinek sikerét megszabta, mélyebb összefüggéseket lát meg vele. Így ismeri fel és ismeri el a puritánus-presbiteriánus vezető Tolnai Dali János kompromisszumának nem csupán értelmét és hasznát, hanem erkölcsi indokoltóságát is. A tudatát és lelkiismeretét kínzó problémák kerestetik meg vele a múltból is azokat a dilemmákat, amelyekre rákérdezve választ remél, s igen gyakran feleletet is kap saját töprengéseire.

Ebben az értelemben szerves kapcsolat van a *Felhőjáték Franekerben* és az 1979-ben piacra került *Szobor a hóban* című könyve, valamint e korszakban közzölt esszéi (*A hittől az eszméletig*. A Hét, 1979. 21.; *Annál jobb a tényekre nézvést*. A Hét, 1980. 37.; *A tények dialektikája*. A Hét, 1980. 38.) között. A *Szobor a hóban* című könyvben foglalt írásai közül főként a *Történet hősök nélkül* címűre hivatkozom, amelyben az ötvenes évek praktikáit, torzulásait felelevenítve, önmaga és nemzedéktársai felelősségét vizsgálja. „Tévedéseinket és hibáinkat nem kisebbíti, legfeljebb magyarázza (de nem kimagyarázza) ama tény — írja —, hogy az a nemzedék valójában abban az eltökélt szándékában találkozott és fogalmazta meg önmagát: az irodalomnak *másnak* kell lennie. Mivelhogy mindenekelőtt az élet megmésztását akartuk. [...] Nem volt könnyű leszedni a hit terüljlesztalkájáról az illúziók terítékeit.” Ezt az önreflexiót folytatja, részletezi az említett — nagy visszhangot keltő — esszéiben, s ezzel — az erdélyi karteziánus hollandiai útját felelevenítő könyvén túl is — nyilvánvalóvá tette az Apáczai-modell nekünkvalóságát itt és most.

Kántor Lajos földrajzi és spirituális kalandozásai a maguk hiteles valóságmezőjében csak irodalom és művészet történeti, valamint kritikai írásait tartalmazó két legújabb kötete (*Korváltás*. Kriterion Könyvkiadó, 1979; *Korunk: avantgarde és népiség*. Magvető, 1980) felől közelíthetők meg. A tízéves és a legkülönbözőbb művészi ágakat (irodalom, színház, képzőművészet, film) átfogó munkásságát summazó könyvek jól illeszkednek egymáshoz, kölcsönösen kiegészítik egymást. Kántor, aki egy évtizeddel ezelőtt tanulmánykötetének — sokat sejtetően — az *Alapozás* címet adta, megmutatta, hogy az Apáczai szellemében fogant önépítkezés — a részeredmények esetleges vitathatósága ellenére — nem csupán az egyénnek biztosítja az evilági transzcendenciát, de a „sitio” igazságának megfelelően, a közönség számára is megteremtheti azt a helyet, ahol jól és valóban otthon érezheti magát.

DOINA CETEA

KÉSŐ ÉJJELEKIG

Késő éjjelekig
várom hogy szelíd gonddal betakarj
de homok önti el az utakat
s a viruló mezőt —
labdát dob egy gyermek a kerítésnek
s az utca már felhördül: Ne harangozz
hallod-e ne harangozz!
S én várom hogy az ég a madarak
betakarjanak és szavad

meghalljam a közelben —
a kút tükrébe hull tekintetem
valaki megy az utcán fűtőrészve
miért nem te vagy az? kiált fel
hangtalanul a vén diófa is
a vén diófa amelyet csupán
a rászálló madarak tartanak már
lábom akárcsak engem

VERESS ZOLTÁN fordítás